

УДК 159.923.2:371.15

З. М. МІРОШНИК,

*доктор психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ “Криворізький
національний університет”, м. Кривий Ріг*

РОЛЬОВИЙ ЕТАП ЯК ГОЛОВНА ДЕТЕРМІНАНТА РОЛЬОВОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито особливості застосування рольового етапу як головної детермінанти рольової структури особистості. Доведено, що реалізація рольового етапу забезпечує активне функціонування особистості та вдосконалення її професійної підготовки шляхом формування моделей поведінки (“знавець дитячої психології”, “фасилітатор”, “дидакт”, “наставник”, “няня”, “партнер”), об’єднаних у рольові профілі “психолог”, “педагог”, “соціал”, що складають рольову структуру особистості.

Ключові слова: *особистість, роль, рольовий етап, детермінанта, рольовий профіль, рольова структура особистості.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. У соціально-психологічних концепціях центральною проблематикою є рольова поведінка особистості, подана об’єктивними та суб’єктивними аспектами функціонування її професійних ролей. Об’єктивні характеристики професійних ролей розкривають відповідні соціальні стандарти рольової поведінки особистості, а суб’єктивні – індивідуальні соціально-психологічні механізми сприймання і виконання ролі. У нашому випадку це професійні ролі, що об’єднані в рольову структуру особистості вчителя початкових класів. Саме тому рольова структура особистості як наукова психологічна проблема опинилася в центрі уваги провідних психологів сучасності

і стала предметом нашого дослідження. Отже, рольова структура особистості – складне соціально-психологічне утворення, що об'єднує в собі рольові профілі “психолог”, “педагог”, “соціал”, до складу яких входять рольові позиції (“знавець дитячої психології”, “фасилітатор”, “дидакт”, “наставник”, “няня”, “партнер”).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. У контексті наших наукових розвідок особливу увагу приділено розробці конструктивної моделі розвивальної програми з формування рольової структури особистості, оскільки останніми роками окреслене питання є необхідною умовою реалізації психологічного супроводу щодо підготовки майбутніх фахівців. Розвивальні програми в роботі психолога в системі освіти (діяльнісний підхід) представлено авторським колективом кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди під керівництвом професора Т. Б. Хомуленко [6]. Означені матеріали охоплюють різні вікові етапи онтогенетичного розвитку особистості (від молодшого школяра до майбутнього професіонала). Академік І. Д. Бех [1] акцентує увагу на залученні студентів до створення проєктувальних систем щодо підготовки до професійної діяльності. Цікавими в цьому напрямку виявилися ідеї О. М. Пехоти [5], яка запропонувала теоретичну модель індивідуальності вчителя, наголосивши на тому, що саме ця модель є вихідним теоретичним поняттям і водночас схемою-маршрутом. Поряд із вітчизняними дослідниками розробкою розвивальних програм опікувалися російські науковці В. М. Гоголев, В. Г. Максимов, О. Г. Максимова, О. Б. Ванькова та інші.

До умов цілеспрямованого формування у студентів професійних ідеалів В. М. Гоголев відносить такі: систему глибоко обґрунтованої та вірогідної інформації щодо професії та якостей особистості вчителя; єдиної системи вимог до професійної підготовки майбутніх учителів, що створює у студентів високу суб'єктивну значущість основних уявлень стосовно професії вчителя [2]. У дослідженнях В. Г. Максимова встановлено такі етапи підготовки особистості до рольової діяльності, унаслідок яких формується рольова компетентність [3].

З огляду на вищезазначене **метою статті** є представлення рольового етапу розвивальної програми (один з чотирьох) як головної детермінанти рольової структури особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розроблена нами розвивальна програма являє собою чотирикомпонентну конструктивну модель рольової структури особистості [4]. Програма містить такі етапи: мотиваційний, інформаційний, рольовий, рефлексивний. У своїй статті ми детально висвітлимо третій її етап.

Рольовий етап (третій за змістом у розвивальній програмі) являє собою систематизацію професійних і особистісних якостей учителя, що впливають на зміст ролей та обумовлюють єдність і цілісність рольової структури особистості. Він поєднує такі підетапи: перший – особистісний, другий – операційний.

Метою особистісного підетапу є становлення рольової структури особистості вчителя початкових класів шляхом об'єднання виконуваних ним ролей у рольові групи: “психолог”, “педагог”, “соціал”. Досягнення цієї мети забезпечувалося виконанням таких завдань:

1. Розвиток системи якостей, що впливають на формування моделей поведінки, об'єднаних у групу “психолог”: високий соціальний інтелект (здібність правильно розуміти поведінку людей); рефлексивність (здатність до усвідомлення, контролю та регуляції власної педагогічної діяльності).

2. Розвиток особистісно-професійних якостей, що впливають на формування моделей поведінки вчителя початкових класів, об'єднаних у групу “педагог”: творчих – дивергентність, креативність; інтелектуальних – загальний рівень розумового розвитку, здатність мислити (аналіз, синтез, узагальнення, логічність та оперативність розумової діяльності); організаторських (лідерські нахили (домінування-підпорядкування) – соціальна мобільність, соціальна спрямованість, об'єктивність, схильність до планування, самоменеджмент вчителя (уміння правильно організувати самого себе).

3. Розвиток системи особистісно-професійних якостей, що впливають на формування ролей, об'єднаних у групу “соціал”: комунікативних – діалогічна спрямованість у спілкуванні, відвертість і відкритість

у взаєминах, здатність до співпраці, толерантність, партнерство, уміння встановлювати контакти з класом; перцептивних – розуміння учня на рівні сприймання; експресивних – виявлення почуттів до учнів класу, повага й увага до особистості кожного.

Метою операційного етапу є формування системи дій та операцій, спрямованих на розширення та розвиток рольового репертуару учасників програми шляхом створення ролеграм. Ролеграма – це оптимальний необхідний набір дій, що відповідає основним функціям певної ролі, виконуваної вчителем у процесі педагогічної діяльності. Зміст кожної ролі та її виконання передбачає наявність відповідних вимог, перелік та опис як загальнотрудових, так і спеціальних знань і вмінь.

Детальне дослідження змісту та специфіки діяльності вчителя початкових класів, аналіз наукової та спеціальної літератури свідчать про наявність продуктивних пошуків щодо створення та впровадження у професійну діяльність вчителів професіограм (система вимог до людини вчительської професії), психограм (перелік вимог професії до психіки людини та необхідних здібностей) та естетограм (загальні вимоги до естетичної підготовки вчителя початкових класів). Поряд із цим за відсутності чіткого переліку оптимального набору дій, які б відповідали основним функціям певної ролі (моделей поведінки вчителя, адекватних його педагогічній діяльності), нами було створено ролеграму як необхідний перелік та опис особистісних і професійних якостей (спеціальні знання, уміння та навички), що розкривають зміст кожної професійної ролі та враховують специфіку педагогічної діяльності вчителя початкових класів.

Ролеграми спрямовані на розвиток здібностей особистості майбутнього вчителя та його професійно значущих якостей, що сприяли розвитку та вдосконаленню його професійних ролей, рольових позицій, об'єднаних нами в рольові профілі, що утворюють рольову структуру особистості вчителя початкових класів. Ролеграма вчителя початкових класів містить: загальні відомості про ролі, об'єднані в рольові профілі, їх динаміку та значення для професійної діяльності вчителя початкових класів; характеристику рольових позицій із визначенням, що повинен знати та вміти вчитель, виконуючи конкретну роль; вимоги до вчителя як

виконавця конкретної ролі; якості, що забезпечують успішність виконання професійної ролі; якості, що перешкоджають ефективності виконання професійної ролі; професійні здібності та якості вчителя початкових класів; особистісні якості фахівця початкової школи (інтереси і схильності); залежність ефективності діяльності вчителя від пріоритетів у рольовому переліку: психолог → педагог → соціал.

Реалізацію мети рольового етапу забезпечено виконанням таких завдань:

1) відпрацювання відповідних дій, що сприяють удосконаленню ролей “знавець дитячої психології” та “фасилітатор”, які у професійній діяльності вчителя відповідають за формування вміння розуміти іншого, перейматися настроєм та почуттями учнів, торкатися їх внутрішнього світу, підвищувати самооцінку;

2) відпрацювання відповідних дій, що сприяють удосконаленню ролей “дидакт” і “наставник”, які в педагогічній діяльності вчителя початкових класів відповідають за формування вміння будувати продуктивну, творчу навчальну діяльність, забезпечувати зосередження уваги учнів, розвитком розумових дій та форм логічного мислення, позитивною мотивацією до навчання;

3) відпрацювання дій та розігрування ролей групи “соціал” (“няня” та “партнер”), спрямованих на вдосконалення моделей поведінки вчителя-класовода, які відповідають за створення доброзичливої атмосфери в класі, вияв людяності у своїх діях і ставленні до учнів, колег, батьків учнів, інших людей; забезпечення належного емоційного клімату класу; оволодіння партнерськими вміннями, навичками співпраці, спілкування та взаємодії на паритетних засадах; уміння виявляти толерантність, розумну вимогливість, відвертість та щирість.

Розкриття змісту ролеграм здійснювалося у такий спосіб. Учасникам розвивальної програми запропоновано самостійно визначити ролеграми за такими рольовими позиціями: “психолог” (“знавець дитячої психології”, “фасилітатор”), “педагог” (“дидакт”, “няня”), “соціал” (“наставник”, “партнер”).

Унаслідок аналізу більшості відповідей учасників програми визначено ролеграму групи “психолог”: фахівець, що належним чином знає пси-

хологію людини, займається вивченням її внутрішнього світу (почуття, переживання та настрої); достатньою мірою володіє законами корекції поведінки, використовує вищезазначений перелік знань задля надання висококваліфікованої психологічної допомоги та оптимізації діяльності.

За нашим переконанням, саме ролеграма профілю “психолог” становить змістовну характеристику особистості вчителя, її рольових позицій і є важливою та необхідною для формування рольової структури особистості вчителя. Упродовж занять, передбачених рольовим етапом розвивальної програми, встановлено, що майбутній вчитель початкових класів (фахівець із пріоритетом ролей групи “психолог”) повинен знати психологію особистості, її внутрішній світ, вікові та індивідуальні особливості особистості молодшого школяра, закономірності та динаміку психічного розвитку.

Рольовий профіль “психолог” передбачає формування у майбутніх учителів уміння враховувати вікові й індивідуальні особливості особистості молодшого школяра у ході організації навчально-виховного процесу, допомагати будувати шлях індивідуального розвитку, розкривати унікальність, неповторність особистості дитини, окреслювати її “сильні” боки, звертаючи увагу на “слабкі” й визначаючи шляхи їх компенсації.

Учителів початкових класів із пріоритетом рольового профілю “психолог” характеризують такі професійні якості: високий рівень психологічної культури, гуманне ставлення до оточуючих, емпатія, рефлексивність, соціальний інтелект, індивідуальний стиль педагогічної діяльності, комунікативна спрямованість та діалогічність у спілкуванні. Серед особистісних якостей слід відзначити такі: любов до дітей, цілеспрямованість, високий інтелект, наполегливість (уміння досягати поставленої мети), висока чутливість, позитивна Я-концепція, емоційність, висока моральність, відвертість у взаєминах, міцне здоров’я (фізичне, психічне), справжній інтерес до інших людей, уміння й бажання вести конструктивний діалог.

Черговим кроком у реалізації рольового етапу розвивальної програми постало здійснення аналізу ролеграм “знавець дитячої психології” та “фасилітатор”, унаслідок якого визначено таке.

Характеристика функцій рольової позиції “знавець дитячої психології” передусім пов’язана з набуттям професійних навичок спілкування й розуміння закономірностей поведінки інших людей, зокрема – учнів початкової школи. Фахівець із зазначеною рольовою позицією повинен розуміти, що, маючи справу із вразливою душею дитини, слід оберігати її духовну цінність, досягнувши при цьому духовної висоти моральних переконань; дбати про психічне здоров’я школярів, будувати стосунки з учнем так, щоб зберегти його психіку, розвивати творчі здібності, організовувати колективну діяльність дітей із забезпеченням атмосфери комфорту і гармонії в соціальному оточенні.

До рольового профілю групи “психолог” увійшла ще й рольова позиція “фасилітатор”. Уважаємо за доцільне зупинитися на характеристиці змісту даної ролі. “Фасилітатор” – це вчитель, що здійснює позитивний вплив на загальний настрій групи й сприяє ефективній діяльності кожного. Рольову позицію “фасилітатор” характеризують такі якості: позитивний вплив на загальний настрій групи і сприяння ефективній діяльності кожного суб’єкта; уміння споглядати навколишній світ і себе самого очима дітей, розуміння та прийняття внутрішнього світу своїх учнів у безоцінній манері; здатність поводитися природно та відповідно до своїх внутрішніх переживань, доброзичливо ставитися до дітей; створення необхідних умов для забезпечення й підтримки їх осмисленого учіння та особистісного розвитку. При цьому учитель-фасилітатор виступає не як керівник, а як партнер, помічник, який створює умови для самостійного активного навчання, стимулюючи допитливість і пізнавальні мотиви учнів, їх групову навчальну роботу, підтримуючи в них прагнення до співпраці. Рольова позиція “фасилітатор” надає можливість частіше вступати в діалоги з учнями, посилаючись на їх думки, частіше посміхатися на уроках.

Учителів початкових класів із пріоритетом рольового профілю “педагог” характеризують такі показники: знання свого предмета, загальні закономірності навчання як складової педагогічної діяльності, прийоми і методи організації навчально-виховного процесу з молодшими учнями; знання особливостей виховної та навчальної роботи; володіння функціями інструктора (надання настанови на виконання завдання, детальне пояснення матеріалу); у разі виникнення складних або неоднозначних

ситуацій переведення їх у навчальні завдання без прийняття рішень та представлення готових відповідей і взірця для наслідування. Учитель із пріоритетом рольового профілю “педагог” характеризується вмінням організовувати, проводити виховну й навчальну роботу, розв’язувати педагогічні проблеми; конструювати та проводити уроки, здійснювати виховну та навчальну діяльність із молодшими учнями. Для вчителя цього профілю характерні такі професійні якості: індивідуальний стиль діяльності, що має відповідні риси, а саме змістовні характеристики, динамічні характеристики, результативні характеристики; наявність академічних, організаторських, конструктивних та перцептивних здібностей.

Суттєвими особистісними рисами вчителя із пріоритетом рольового профілю “педагог” є: спрямованість особистості вчителя (пізнавальний, професійний, творчий її компоненти); високорозвинене почуття соціальної відповідальності, гуманістична громадянська позиція; активність, організованість, експресивність, конструктивність, старанність, відповідальність; прагнення до самовдосконалення й самоактуалізації; професійна компетентність і мотивація на досягнення успіху; педагогічна майстерність, педагогічна спостережливість та педагогічна рефлексія.

До рольового профілю “педагог” увійшли такі рольові позиції, як “дидакт” і “наставник”. “Дидакт” – це той, хто навчає, дає знання, наставляє, розкриваючи зміст навчання, обґрунтовує методи й організаційні форми навчання, вивчає загальні закономірності навченої діяльності. Учитель-дидакт прагне, щоб учні оволоділи сукупністю знань, необхідних для життя в сучасному суспільстві, сприяє їх поглибленню, розширенню, удосконаленню та закріпленню. Головне, з чим має йти до дітей учитель, – знання предмета, який він викладає, ерудиція, володіння інформацією тощо. Виконуючи цю роль, “дидакт” навчає дитину самостійно вчитися.

“Наставник” – той, хто дає поради, навчає, наставляє; досвідчений учитель, що здійснює шефство над учнями. Учитель-наставник дає установку на виконання завдання, вичерпні пояснення та інструкції. Реалізація ролі наставника передбачає високий рівень розвитку лідерських та організаторських здібностей знаходити спільну мову з різними прошарками населення та умінь спонукати до дії через мову та мовлення.

Рольовий профіль “соціал” об’єднує ролі “няня” та “партнер”. Учитель із пріоритетом рольового профілю “соціал” повинен знати основні закони побудови професійно-педагогічного спілкування, психологію професійної комунікації, розуміти сутність комунікативної компетентності та демократичного стилю спілкування на основі соціальної рефлексії.

Рольовий профіль “соціал” передбачає уміння вести навчальний діалог, будувати конструктивні взаємини у групі; організовувати тренінги соціально-активного навчання, володіти на практиці способами педагогічної комунікації й педагогічного спілкування, сприяти розвиткові комунікативних здібностей учнів, набуттю навичок співпраці та взаємодії.

Рольовий профіль “соціал” об’єднує в собі рольові позиції “няня” та “партнер”, що характеризується такими професійними якостями: високий рівень соціального інтелекту, діалогічність навчання; організація педагогічної взаємодії і співпраці в навчальному процесі, створення клімату для постійного духовного збагачення й оновлення вихователів і вихованців; забезпечення умов для формування активної позиції особистості школяра та колективних взаємин з однолітками.

Для рольового профілю “соціал” (рольові позиції “няня” та “партнер”) характерні такі особистісні якості: довіра та повага до дитини, відповідальність, уміння приймати рішення, емпатія, рефлексія, соціальний інтелект, здатність до саморегуляції, висока інтуїція, позитивна мотивація по відношенню до дітей, внутрішня й зовнішня врівноваженість, упевненість у собі, чесність, почуття власної гідності.

Роль “няні”, яку виконує вчитель початкових класів, пов’язана з тим, що основна її функція – доглядати дитину. Учитель-няня – передусім людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними. Провідною рисою вчителя-няні є емпатія, оскільки саме вміння співпереживати забезпечує розуміння дорослим психічного стану дитини, її бажань, потреб і почуттів. Роль “няня” характеризує вміння вчителя виховувати та доглядати учнів класу. Підтримка позитивних емоцій стає одним із важливих завдань для вчителя початкової школи, яке може бути реалізоване через позицію “няня”. Саме “няня” повинна вірити в сили кожного учня, надаючи можливість чергової спроби, пам’ятаючи, що тільки мудре, доб-

розичливе ставлення першого вчителя сприятиме адаптації учня до нового виду діяльності – учіння.

“Партнер” – особа, з якою мають спільні справи, до якої ставляться нарівні. Учитель-партнер навчає молодших школярів співпрацювати, взаємодіяти, навчатися здобувати знання, опановувати нові способи та прийоми самостійного навчання. Під керівництвом учителя-партнера діти вчатьсЯ діяти узгоджено, із задоволенням працювати.

Висновки. Отже, саме рольовий етап розвивальної програми щодо створення конструктивної моделі рольової структури особистості майбутнього фахівця забезпечує активне функціонування та вдосконалення професійної підготовки вчителя шляхом формування моделей поведінки (“знавець дитячої психології”, “фасилітатор”, “дидакт”, “наставник”, “няня”, “партнер”), об’єднаних у рольові профілі “психолог”, “педагог”, “соціал”, що складають рольову структуру особистості.

Список використаної літератури

1. Бех І. Д. Виховання особистості : [навч.-метод посіб.] : у 2 кн. / Іван Дмитрович Бех. – Кн. 1. : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
2. Гоголев В. Н. Становление профессионального идеала как фактор формирования направленности личности будущего учителя : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / В. Н. Гоголев. – Ленинград, 1985. – 155 с.
3. Максимов В. Г. Системно-ролевая теория формирования личности педагога / В. Г. Максимов, О. Г. Максимова, Н. Ю. Савчук и др. / Мин-во образования и науки РФ ; Чуваш. гос. педагогич. ун-т им. И. Я. Яковлева. – М. : Academia, 2007. – 536 с. – (Монографическое исследование: педагогика).
4. Мирошник З. М. Развивающие программы в работе психолога системы образования: деятельностный подход / З. М. Мирошник [отв. ред. проф. Хомуленко Т. Б.]. – Харьков : ФО-П Шейнина О. В. ХНПУ, 2012. – С. 109–144.
5. Пехота Е. Н. Психологические типы учителей и их влияние на педагогическую деятельность / Е. Н. Пехота // Все для учителя. – 1998. – № 17. – С. 9–11.
6. Развивающие программы в работе психолога системы образования: деятельностный подход : [отв. ред. проф. Хомуленко Т. Б.]. – Харьков : ФО-П Шейнина О. В. ХНПУ, 2012. – 399 с.

Стаття надійшла до редакції 27.02.2014.

Мирошник З. М. **Ролевой этап как ключевая детерминанта ролевой структуры личности**

В статье раскрыты особенности применения ролевого этапа как ключевой детерминанты ролевой структуры личности. Доказано, что реализация ролевого этапа обеспечивает активное функционирование личности и усовершенствование её профессиональной подготовки посредством формирования моделей поведения (“знаток детской психологии”, “фасилитатор”, “дидакт”, “наставник”, “няня”, “партнёр”), объединённых в ролевые профили “психолог”, “педагог”, “социал” и являющихся составляющими ролевой структуры личности.

Ключевые слова: *личность, роль, ролевой этап, детерминанта, ролевой профиль, ролевая структура личности.*

Miroshnyk Z. M. **Role stage as a key determiner of role structure of a personality**

This article reveals the peculiarities of application of a role stage as a key determiner of role structure of a personality. We regard role structure of a personality as a complex social and psychological integer, which combines role profiles of a “psychologist”, “pedagogue”, “social”, concluding the roles of a “children psychology expert”, “facilitator”, “deduct”, “tutor”, “nanny”, “partner”. The developing program designed by us represents a four-component construction model of role structure of a personality. The program contains such stages as: motivational, informational, role-playing, reflexive. This article discloses the role stage.

The goal of reaching the role stage is provided by performing the following tasks:

1) exercising the necessary actions, which go with role perfection of a “children psychology expert” and a “facilitator”; these aspects help to improve the understanding between people, be filled with students’ mood and feelings, perceive their inner world, and boost the self-esteem;

2) exercising the necessary actions, which go with role perfection of a “deduct” and a “tutor”, help a teacher to perform his pedagogical function of formation of productive and creative studying process that is provided due to

attention to concentration of students, mental developing actions and types of logical thinking, and positive educational motivation;

3) exercising and role-playing of a “social” (“nanny”, “partner”) is meant to improve the behaviour models of a teacher-the-class-master, who is responsible for friendly atmosphere within the class group, revealing humanity in his/her own actions and towards to students, colleagues, student’s parents, other people; supporting the sensible emotional climate within the class, mastering social skills, cooperation, communication and interaction on principles of parity; the ability to show tolerance, reasonable pretention, confidence and honesty.

It is proved that application of a role stage supports favourable person’s life and perfection of professional skills by generation of behavioural models (a “children psychology expert”, “facilitator”, “deduct”, “tutor”, “nanny”, “partner”), which are united into role-playing types of a “psychologist”, “pedagogue”, “social”, and which make a constituent part of role structure of a personality.

Therefore, it is a role-playing stage of the developing program that provides favourable functioning and performing a teacher’s professional training by means of generation of behavioural models (a “children psychology expert”, “facilitator”, “deduct”, “tutor”, “nanny”, “partner”), which are united into role-playing types of a “psychologist”, “pedagogue”, “social”, and which make a constituent part of role structure of a personality.

Keywords: *identity, role, role-stage determinant role profile, role personality structure.*